

André Roes

BENEDICTUS XVI

EEN PAUS IN DIALOOG MET ZIJN TIJD

Een biografie

uitgeverij
Betsaida
's-Hertogenbosch

Inleiding

‘Naar Christus omzien! Als wij dat doen, dan zien wij dat het christendom iets meer en iets anders is dan een moraalsysteem, dan een reeks van eisen en wetten. Het is het geschenk van een vriendschap die ons in leven en sterven draagt.’

paus Benedictus XVI,
Mariazell 2007

Over het christendom wordt in onze tijd, op veel plaatsen, eerder vijandig dan vriendelijk gesproken. Het beeld van Joseph Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI, verschilt van bewonderend-lovend tot kritisch-gereserveerd. Wie was hij, wat is zijn erfenis? In het Duitse taalgebied is uitvoerig over hem geschreven, met name door Peter Seewald in zijn monumentale biografie *Benedikt XVI. Ein Leben* (2020). Maar een biografie over Benedictus in het Nederlandse taalgebied is tot nu toe uitgebleven. Met deze studie wil ik een poging doen. De kerkhistoricus L.J. Rogier heeft in zijn *Katholieke Herleving* (1956) eens gezegd dat het doel van de geschiedvorsching het achterhalen van de waarheid is en het openbaar maken daarvan. Benedictus, een waarheidszoeker bij uitstek, zou zo'n uitspraak graag onderschreven hebben. Of je nu veel met de Kerk hebt of juist veel daartegen, het moet om niets dan de waarheid gaan. De historicus, zo hielden mijn Leidse leermeesters mij voor, moet blijven zoeken naar 'hoe het eigenlijk geweest is', met een woord van de grote Duitse, 19^e eeuwse historicus en theoloog Leopold von Ranke. De historicus moet dan ook de mist doen optrekken van allerlei voorstellingen, ideeën of theorieën, die een helder zicht op een persoon of een tijdperk kunnen belemme-

ren. Wij weten dat een dichte mist soms heel langzaam optrekt. Met name in onze eigen katholieke wereld heeft zich bij velen het vooroordeel vastgezet dat de na-conciliaire pausen veel kerkelijke vernieuwingen wilden terugdraaien, en bij niet weinigen dat van Rome en van pausen maar weinig goeds kan komen. Ik heb niet de pretentie om van welke mens dan ook, dus ook niet van Benedictus, alles te weten. 'De' biografie bestaat niet. Deze biografische studie wil op zoek gaan, zonder uit te zijn op debat of polemieken, naar wie Benedictus was, hoe hij werd gevormd, wat hij als theoloog en paus voor zijn tijd betekend heeft. De biografie van Benedictus beschikt over een grote hoeveelheid theologische geschriften die Benedictus ons naliet, over zijn toespraken en de vele gesprekken die hij als kerkleider voerde en waardoor hij de dialoog met de wereld wilde aangaan.

Benedictus leer je vooral kennen door zijn werk te lezen. Hij is in zekere zin wat hij schrijft. Maar een biografie heeft met veel meer te maken. Er is zoveel óver Benedictus in zijn eigen tijd geschreven. Het is de vraag of daarmee aan hem recht is gedaan. Biografen als Peter Seewald, Christian Feldman, Andreas Englisch en Elio Guerriero maken ons duidelijk dat om Benedictus veel beeldvorming is ontstaan. Elke biografie krijgt daarmee te maken en moet te weten komen wat waar en wat niet waar is. Wie zegt het, en waarom? Wie zijn 'valse-munters', om het met Rogier te zeggen. Alexander Kissler schreef een bepaald niet onwelwillende studie *Der deutsche Papst*, over Benedictus en 'zijn moeilijke vaderland', in het jaar 2005, toen de paus nog moest beginnen. Kissler ruimt in zijn studie aandacht in voor de scepsis, het vooroordeel waarmee het pontificaat van Benedictus in 2005 moest aanvangen. Er werd veel geroepen. Aan 'fact-checking' werd in de meeste Duitse media nauwelijks gedaan. De clichés buitelden over elkaar heen. Er zou een paus gekozen zijn, een 'pantserkardinaal', 'Gods Rottweiler', een 'hardliner' die de tijd wilde terugzetten. Andere kwalificaties waren wat zachter, maar in hun uitwerking vernietigender. De kardinalen hadden een 'Duitse herder' ge-

kozen, uit het ‘conservatieve’ Beieren, een theologische ‘Schöngeist’, een ‘estheet’, een man uit een voorbije tijd, vluchtend uit deze boze wereld. De historicus is er om, achteraf, deze mythes te ontcrachten. Benedictus reageerde op dit alles gelaten. Hij kende de kritiek op de Kerk, daarbuiten en daarbinnen. Het hoofd van de Kerk moet veel opvangen. In 2004 lieten 41 vooruitstrevende katholieke theologen en kerkbestuurders in Zwitserland aan Johannes Paulus II weten dat hij in hun land niet welkom was. Laten we niet vergeten dat de Duitse paus Benedictus in het moderne Duitsland nog steeds moest rekenen met een land dat tussen het protestantisme en Rome verdeeld was gebleven. Kerkhistoricus Rudolf Lill spreekt over een nog steeds bestaande ‘Kulturkampf’ tussen het vrijzinnige, vooruitgangsvriendelijke cultuur-protestantisme en het veel meer kerkelijk gestructureerde catholicisme. In zo’n land kon Benedictus bij zijn aantreden geen staande ovaties verwachten. In zo’n land – zo wilden velen het graag voelen – moesten de Reformatie en de Verlichting tegen Rome, tegen de paus ‘verdedigd’ worden. Met deze achterstand trad Benedictus in 2005 aan.

Maar er was natuurlijk veel meer. De tijd van de trouwe katholieke volkskerk was voorbij. In de jaren na Vaticanum II (1962-1965) had bij veel katholieken de gedachte postgevat dat met paus Johannes XXIII de ‘bevrijding’ in de Kerk begonnen was, alsof het verleden alleen maar een last was geweest. Wat in 1962 begonnen was, zo was het gevoel, zou onder Johannes’ opvolgers in de knop gebroken zijn, bevroren of zelfs teruggedraaid. Verwarring, onzekerheid, strijd, tot aan zelfhaat toe, werd in veel nog kerkelijke milieus gecultiveerd, en door de media tot sensationele proporties uitgegroot. Van seculiere journalisten, die weinig of niets met de Kerk hadden, kon je verwachten dat zij vooral ‘van buiten’ naar de Kerk keken. Zij waren niet gevormd om in die Kerk een blik ‘naar binnen’ te werpen, om zo te ontdekken wat er in die Kerk, in de Heilige Schrift, in het werk van de kerkvaders, in haar theologie, in het leven van haar heiligen, aan schatten lag op-

geslagen. Veel van deze journalisten beperkten hun aandacht tot de verdeeldheid in die Kerk, de polarisatie in vleugels en stromingen, tussen ‘progressief’ en ‘conservatief’. Daarbij voegt zich natuurlijk die oude menselijke eigenschap om een zeker genoegen te hebben in roddel en achterklap, die oude ziekte van de tong, zegt paus Franciscus in zijn autobiografie *Hoop* (2025), een ziekte die alleen maar verdeeldheid en lijden veroorzaakt. En er was veel verdeeldheid. Dan kun je vastlopen in een lui, schematisch denken dat zich tevreden stelt met wachtwoorden als links en rechts, en een ‘canon’ van kerkelijke fouten en tekorten hanteert, met in onze tijd het schandaal van het seksueel misbruik daaraan toegevoegd. De Belgische hoogleraar Rik Torfs spreekt in 2024 over een ‘soms verstikkend uniform denken in de culturele elite van de samenleving’, dat zelfs dogmatische trekken vertoont en een onbevangen houding tegenover het religieuze, tegenover geloof en Kerk, in de weg staat.

Wij hebben een belangrijke biografie over paus Benedictus te danken aan een onbevangen Duitse onderzoekjournalist, Peter Seewald. Hij ontmoette Joseph Ratzinger in 1992. Seewald, een agnosticus die uiteindelijk tot de R.K. Kerk zou terugkeren, begon nogal gereserveerd aan het gesprek met de kardinaal, over het christendom en de Kerk in de 21^e eeuw. Ik ontmoette, zegt Seewald, een volstrekt andere man dan een deel van de media van de kardinaal had neergezet. Hij had niets van een kerkvorst. Hij trad mij, die uit de Kerk getreden was, zegt Seewald, heel open en serieus tegemoet. Ratzinger trof hem door zijn humor, zijn bescheidenheid. Ratzinger bezat de moed om tegen de wereld in te gaan als het om de waarheid ging, ook als die waarheid voor ons ongemakkelijk is. Seewald sprak met een man die geloof en rede bij elkaar wilde brengen, en die alsmaar sprak over het primaat van de liefde. Hij had een groot gevoel voor de ‘eenvoudige’ gelovigen, voor hun vroomheid, die hij tegen de ‘koude religie’ van zijn collega’s professoren verdedigde. Seewald sprak met een man van de Kerk, en de Kerk heeft aan deze wereld iets te zeggen, niet

Gelukkige en ongelukkige jaren. De jeugd van Joseph Ratzinger

Een gelukkig gezin in Beieren, met een vanzelfsprekend geloof

Wij zijn ooit kinderen geweest en onze kindertijd kan ons leven bepalen. De psychiater Carl Gustav Jung herinnert zich in zijn memoires een warme zomerdag uit zijn vroegste jeugd. Hij ligt in een kinderwagen en is zojuist ontwaakt. Hij voelt vol welbehagen de warmte van de zon door de bomen en hij ziet de lichtende bloesems om zich heen. 'Alles is heel wonderlijk, kleurig en heerlijk'. De vroegste jeugd van Joseph Ratzinger in Beieren heeft iets van een kinderidylle. Zo zal hij eraan terugdenken in zijn memoires *Aus meinem Leben* (1998), en in zijn gesprekken met Peter Seewald. Joseph wordt op 16 april 1927 geboren in Marktl am Inn, als derde kind van Joseph en Maria Ratzinger. De andere kinderen zijn Georg en Maria. Georg zal ook priester worden. Ouders en kinderen Ratzinger blijven hun leven lang innig met elkaar verbonden. In het gezin moet alles beginnen: de zorg en aandacht voor elkaar; in het gezin leer je wat rechtvaardigheid is, leer je te vergeven. In het gezin neem je het geloof aan zoals een kind de taal leert, met al die beelden, geuren en geluiden die daarbij horen. Joseph Ratzinger zal er zijn leven lang dankbaar voor zijn. Dankbaarheid is een van de belangrijkste kenmerken van het christen-zijn.

Er waren natuurlijk in het gezin conflicten en ruzies, maar er was vooral harmonie. De ouders van Joseph hadden een goed huwelijk. Vader Joseph was gendarme, commandant van een klein landelijk politiestation. Hij was een boerenzoon met weinig opleiding, maar hij was een mens ‘met verstand, die zelfstandig kon denken’, herinnert Ratzinger zich later. Hij was sterk geïnteresseerd in de sociale leer van de Kerk. Van het nationaalsocialisme moest hij niets hebben. Vader Joseph is een vroom man, diep geworteld in het geloof van zijn Kerk, maar nuchter-kritisch, ook naar de bisschoppen en de paus. Dat is soms nodig. Hij is een Maria-vereerder, maar in Beieren was deze verering minder ‘emotioneel’ als in Polen en Italië, zegt Benedictus daar later over. Ik wandelde veel met mijn vader, zegt zijn zoon. Mijn vader was rechtvaardig en ‘streng uit goedheid’. Ik had een warme relatie met hem, herinnert Benedictus zich in zijn *Laatste gesprekken* (2016). De moeder, Maria Ratzinger, kwam uit Tirol. Ratzinger zal pas later vernemen dat zij een buitenechtelijk kind was. Dat was geen enkel probleem, zegt hij, mijn moeder had ‘geen bewijs van moraliteit’ nodig! Zijn moeder was heel anders dan zijn vader: ‘hartelijk, liefdevol, vol gevoel’, minder rationeel dan zijn vader. In de gesprekken met Seewald herinnert Benedictus zich het gezin van zijn ouders met liefde. Ik verheug mij erop, zegt hij, hen terug te zien, met mijn ouders samen te zijn, en dat ‘het weer zo mooi zal zijn als het bij ons thuis was’.

Geloof en Kerk zijn met het aardse verbonden. Geloof en Kerk zijn ondenkbaar zonder de menselijke gemeenschap. Als paus Benedictus over de Kerk spreekt, doet hij dat veelal in familietermen, in herinnering aan het geloof en de Kerk van zijn jeugd. ‘Zij is mijn thuis, mijn grote familie, in zoverre ben ik met haar in liefde verbonden, zoals men met een familie verbonden is’. De Kerk is veel meer dan iets ‘zuiver institutioneels’, iets dat ‘aan de oppervlakte’ blijft. De Kerk is een organisme, zij behoort tot ‘de gemeenschap van de heiligen, de gemeenschap van hen die ons zijn voorgegaan, zeker ook de verborgen, eenvoudige heiligen.’¹ Ge-

loof is voor Ratzinger al heel vroeg iets concreets, iets aards, verbonden met de streek waar hij opgroeit, met Beieren, het land bij Traunstein, Tittmoning, in Salzach tegen Salzburg aan. Hij fietste er veel heen, dat 'droomland' van zijn jeugd. In dit land lagen de kerken waarmee de Ratzingers vertrouwd waren, met hun liturgie, hun muziek, met de bijna zinnelijke schoonheid van de eredienst, die kerken die ook na Hitlers machtsovername overeind zouden blijven. In dit land lag Altötting, dat oude Maria-oord, waar zoveel 'eenvoudige' mensen knielden, met zijn volksdevotie, zijn zekerheid dat God in Maria zijn barmhartigheid toont. De theoloog Ratzinger zal later met nadruk zeggen dat de Bijbeluitleg, hoe belangrijk ook, nooit de indruk mag wekken dat 'gewone' mensen de Bijbel niet zonder hulp kunnen lezen. Juist aan de eenvoudigen, de 'kleinen', is de Heilige Schrift geschonken!

De wereld waarin de jonge Ratzinger opgroeit, is een zeer katholieke wereld. Vele jaren later zal Vittorio Messori in zijn gesprekken met kardinaal Ratzinger wat plagend vragen of deze zich ooit tot het protestantisme voelde aangetrokken. Op geen enkele manier, roept de kardinaal uit. Het katholieke geloof van mijn vaderland Beieren wist heel goed hoe het ruimte moest geven aan alles 'wat menselijk is: aan het gebed, maar ook aan het feest; aan de boetedoening, maar ook aan de vrolijkheid'. Hoe hoog hij het protestantisme ook acht, hij is nooit het barokke geloof van zijn kindertijd vergeten en alles wat daarbij hoorde, de grote traditie van de kerkvaders en de meesters uit de Middeleeuwen. In het geloof van mijn ouders, in het geloof van de Kerk, zo gaat hij verder, heb ik het katholicisme gezien als 'een bolwerk van de waarheid en de gerechtigheid tegen dat rijk van het atheïsme en van de leugen, dat het nationaalsocialisme inhield'.² Ratzingers vroege jeugd is een broze, kortstondige idylle. Na 1933, het jaar van Hitlers machtsovername, is er overal dreiging en oorlog. In 2006, als hij tot paus is gekozen, vertrouwt Benedictus aan een grote menigte mensen in Rome toe in wat voor een tijd hij opgroeide. Het geloof van mijn jeugd was vanzelfsprekend, zegt hij.

En toen was daar het regime van de nieuwe nazimachthebbers, dat met luide stem te kennen gaf dat er in het 'nieuwe Duitsland' geen priesters meer nodig waren. Zij konden maar beter een ander beroep kiezen.

Beieren, een liberaal-eigenzinnig katholiek land

Al vóór 1933 liepen er in Beieren bruinhemden van de S.A. rond, die zich zeer agressief anti-kerkelijk gedroegen. In deze kringen werd kardinaal Michael von Faulhaber, die in Traunstein aan Joseph Ratzinger het H. Vormsel had toegediend, een 'verrader' genoemd. Vader Ratzinger moest om zijn stellingname tegen het regime uit Tittmoning vertrekken. Het gezin verhuisde in 1932 naar Hufschlag bij Aschau am Inn, een boerendorp waar de Ratzingers, tot aan het pensioen van vader, in stille armoede leefden. Als 12-jarige wordt Joseph in 1939 ingeschreven op het kleinseminarie van Traunstein. Het seminarie gold in die tijd als modern en vooruitstrevend, en stond voor de nazi's als 'uitgesproken staatsvijandelijk' bekend. De stad Traunstein was in 1933 snel genazificeerd; burgemeester Rupert Berger was naar Dachau afgevoerd en vertegenwoordigers van politieke partijen gearresteerd. De stadspastoor Joseph Stelze was verdreven, ondanks het luide protest van honderden burgers. Bij zijn bezoek aan het seminarie in 1997 herinnerde Ratzinger aan het actieve verzet van veel leraren. Zijn medeleerlingen noemden later de jonge Ratzinger een beetje eigenzinnig. Hij kon 'aufmüpfig' (opstandig), zijn leraren tegenspreken. De oude paus, in zijn *Letzte Gespräche* met Seewald, ontkent het niet. Ja, ik hield van tegenspraak, ook later tegen mijn professoren in München. Ratzinger zou zijn hele leven contact blijven houden met zijn medeleerlingen en geïnteresseerd blijven in hun leven. En Ratzinger had humor. Hij was een groot liefhebber van de beroemde Beierse komiek en dwarsdenker Karl Valentin, die ooit Hitler uitdaagde. Hitler had hem de hand gedrukt en gezegd: 'Mijnheer Valentin, bij u heb ik al heel